

ПОНЯТТЯ "ДОКУМЕНТ", "АКТ" У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У виконанні органами дізнання і досудового слідства завдань, вказаних у ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу — охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних і забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний — важливе значення мають процесуальні акти кримінального судочинства.

Одним з обов'язкових елементів будь-якої діяльності — правової, управлінської, адміністративної тощо — є фіксація інформації, оскільки отримувати, передавати на відстань, зберігати в часі її можна тільки попередньо зафіксувавши. Матеріальними носіями інформації, що фіксується, є документи. Після фіксації інформацією можна користуватися практично необмежену кількість часу. Зафіксована в документах інформація надійно зберігається.

Документ (походить від латинського слова *documentum* та має значення "взірець", "посвідчення", "доказ", яке, в свою чергу, походить від слова *doceo* та має значення "вчу", "доводжу") — це "єдність інформації (повідомлення) та речовинного (субстанціонального) носія, яка використовується в соціальному комунікаційно-інформаційному процесі як канал передачі інформації" [1, с. 6-7]. Документ від інших каналів передачі інформації — телефонного, радіо, телевізійного чи усного — відрізняється тим, що повідомлення в ньому передається у формі, яка зафіксована на речовинному носії. Документ постає перед споживачем інформації як певний матеріальний об'єкт. Він може сприйматися як сукупність знаків, сигналів, що потребують декодування і мають перетворитися на знання, емоції, вольові дії у свідомості тієї людини, яка їх сприймає. Документальне повідомлення, зафіксоване на речовинному носії, не зникає і не змінюється з перебігом часу. Документи є носіями первинної інформації. Саме в документах інформація фіксується вперше. За допомогою документів інформація зберігається і передається у часі й просторі, і з огляду на це документи є одним з інструментів пізнання навколишньої реальності.

Красницька Анжела Віталіївна — старший викладач кафедри юридичного документоведення НАВСУ, майор міліції.

За теорією інформації, правозастосовча діяльність — це процес перетворення інформації про фактичні обставини справи на інформацію про прийняте рішення. Достовірність інформації визначається мірою відповідності її змісту об'єктивному станowi явищ і речей.

Оскільки в кримінально-процесуальному законодавстві немає загального визначення поняття "документ", для того, щоб виробити його, необхідно звернутися до висхідного поняття "документ".

Аналіз наукової літератури, законів і нормативно-правових актів, довідкових видань, які стосуються тлумачення поняття "документ", дає підстави говорити про те, що поняття "документ" має багато сторін, особливостей і відтінків. Для різних учених, у різних контекстах, у різних науках поняття "документ" має різний зміст. Неодноразові спроби науковців різних галузей знання щодо формулювання узагальненого визначення цього поняття не призвели до позитивного результату. Така ситуація, можливо, склалася тому, що в кожній галузі знання термін документ трактується по-різному, до нього ставляться вимоги, виходячи із специфіки призначення використання документів у конкретній сфері діяльності людини.

Існує безліч визначень документа, які зафіксували певні уявлення про те, що він собою являє. Визначення поняття "документ" можна зустріти в різноманітних словниках, довідниках, енциклопедіях, але воно не має нормативного характеру. Так, "Энциклопедический словарь" 1893 року під документом розумів "матеріальний знак, який служить доказом юридичних відносин і подій" [2, с. 898]. "Большая Советская Энциклопедия" визначає документ як "матеріальний об'єкт, що містить інформацію в зафіксованому вигляді, і спеціально призначений для її передачі в просторі та часі. Носієм інформації може бути папір, перфокарта, фотоплівка, магнітофонна стрічка тощо. Документи можуть містити на природній чи формалізованій мові зображення, звукову інформацію тощо" [3, с. 517]. У "Словнику іншомовних слів" слово документ має такі значення: 1) письмовий акт, який посвідчує факт, що має юридичне значення або підтверджує право на будь-що (заповіт, договір, диплом про освіту); 2) офіційне посвідчення особи (паспорт, трудова книжка тощо); 3) історично достовірне письмове джерело [4, с. 386]. В "Універсальному довіднику-практикуму з ділових паперів" термін документ пояснюється як "основний вид ділової мови, засіб фіксації певним чином на спеціальному матеріалі інформації про факти, події, явища об'єктивної дійсності та розумової діяльності людини". Документи є засобом засвідчення, доведення певних фактів і мають велике правове значення [5, с. 5].

На думку польського дослідника А. Сускі, корені слова документ сягають індоєвропейської прамови, де слово *dek* означало жест протягнутих рук, пов'язаний із передаванням, прийманням і одержанням чого-небудь [1, с. 7]. Німецький дослідник Г. Арнтц [6, с. 171-179] зазначав, що від слова *dek (dec)* походить число "десять", тому що на долонях рук — десять пальців. Звідси походить "*дека...*" як перша час-

тина складних слів, що означають "десять" (наприклад, "декада" — проміжок часу в десять днів; "декаендр" — десятигранник), або "деци...", що в складних словах відповідає поняттю "десята частина" (наприклад, "децилітр" — одиниця ємності, яка дорівнює одній десятій долі літра; "децимальний" — співвідносний до числа 10). Корінь *dek (dec)* унаслідок чергування голосних "е — о" змінився на *doc* у слові, що означало "вчу", "навчаю". Від нього походить слово *documentum*, яке мало значення "те, що вчить, є повчальним прикладом, доказом". Згодом слово набуло юридичного відтінку і стало позначати "писемний доказ", "доказ, почерпнутий із книг, записів, офіційних актів". А російський дослідник М.А. Комаров вважав, що при обміні відомостями про будь-які події люди передавали як підтвердження предмети або речі із записами про ці події, явища, факти. Такі предмети і почали називати документами та вважали, що вони виконують функції підтвердження і засвідчення. На його думку, слово *документ* в російську мову та російську юридичну термінологію запроваджено Петром I, який розумів цей термін як "письменное свидетельство" [7, с. 44-45].

У Давній Русі документи були звичним елементом суспільних відносин, про що свідчать статті 92, 107, 110 пам'ятки давньоруського права — "Руської Правди". Починаючи з середніх віків слово "*документ*" позначало папери, які підтверджували чийсь права, законність володіння чимось, законність певних дій, тобто мали юридичну силу та правове значення. Латинський термін "*документ*" витіснило з ужитку українські слова, які існували до цього, зокрема "*грамота*", "*лист*", "*листовне письмо*", що позначали такі ж реалії. Протягом XVII — XVIII століть термін *документ* активно вживається і є загальною назвою юридичних паперів [8].

У XX ст. термін "*документ*" набуває різних значень. Так, наприклад, на думку П. Отле документом є будь-який носій соціальної інформації, в якому вона зафіксована; до документів належали не тільки рукописи та друковані видання, а й театральні вистави, радіо- і телепередачі, а не тільки субстанціальний (тобто речовинний) об'єкт.

У сучасному використанні термін *документ* має кілька значень: 1. Діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь, акт, протокол; 2. Письмове свідчення, що офіційно підтверджує особу; 3. Письмовий твір, грамота, рисунок і т. ін. як свідчення про щось історичне, важливе [9, т. 1, с. 805].

Державний стандарт ДСТУ 2732-94 "Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення" визначав документ як "матеріальний об'єкт, який містить у зафіксованому вигляді інформацію, оформлений у заведеному порядку, має юридичну силу відповідно з чинним законодавством". Проте вислів "оформлений у заведеному порядку" не пояснює, який саме порядок маєтись на увазі.

* *Примітка.* Поль Отле разом із Анрі Лафонтеном заснував у 1895 р. Міжнародний бібліографічний інститут (зараз — Міжнародна федерація з інформації та документації).

З погляду комунікативно-інформаційного підходу документом є особлива форма каналу передачі соціальної інформації, яка характеризується закріпленням інформації на матеріальному носіїві. В інформатиці під документом розуміють соціальну інформацію, зафіксовану на будь-якому матеріальному носіїві з метою її збереження, поширення та використання. У науково-інформаційній і бібліотечно-бібліографічній діяльності під документом мають на увазі головним чином твори друку, а також неопубліковані, аудіовізуальні та інші документальні джерела інформації [10, с. 11]. Тут визначення не зовсім чітке, тому що закінчується безмежним "та інші документальні джерела інформації".

За останні десять років визначення документа дістало певне юридичне закріплення у державних законодавчих актах України. Так, у Законі України "Про інформацію" зазначено, що документом є матеріальна форма одержання, зберігання, використання і поширення інформації шляхом фіксації її на папері, магнітній, кіно-, відео-, фото-плівці або на іншому носіїві. У Законі України "Про національний архівний фонд та архівні установи" вказано, що "документи відображають історію духовного і матеріального життя народу України та інших народів, мають наукову, історико-культурну цінність, визнані такими відповідною експертизою і зареєстровані у порядку, передбаченому цим Законом".

Отже, документ є одним із найпоширеніших елементів суспільних відносин, однією з головних передумов взаєморозуміння людей, носієм певної інформації. Він має такі три основні властивості. По-перше, створюється людиною для того, щоб зберегти певне знання, почуття, уявлення в часі та передати його іншим споживачам інформації. По-друге, має в собі завжди будь-яку інформацію, може щось передати тому, хто знайомитиметься з ним, вивчатиме його, читатиме; тобто, він потрібен людині саме для того, щоб ознайомитися з цією інформацією. По-третє, є "матеріальним об'єктом" або речовинним носієм інформації; тобто документ є річчю, яку можна побачити, почути або відчути органами почуттів. В узагальненому вигляді документом є інформація, яка матеріально виражена та зафіксована у вигляді знаків, символів, письма, графічних зображень, образів.

Для того, щоб будь-яка інформація про факти, події, явища об'єктивної дійсності та розумової діяльності людини, закріпленої на спеціальному матеріалі, набула сили документа, необхідно, щоб ця інформація мала офіційний характер і юридичне значення. Юридичне значення документів виражається в їхній здатності викликати правові наслідки. Запис щодо юридичних фактів має необхідний набір засвідчень. Для різних видів документів необхідні різні форми засвідчення: підписи посадових осіб, печатки, спеціальні бланки документів тощо. Навіть внутрішня форма запису, наявність і послідовність певних відомостей має вагу при визначенні ступеня "документальності" окремих документів. Я.М. Яковлев наявність підпису вважає обов'язковим для докумен-

та, тому що "письмові акти будь-якого змісту, в тому числі листи, заяви тощо, які не мають підпису, документами вважати не можна" [11].

Юридичне тлумачення поняття "документ" дещо відрізняється від указаних визначень і застосовується в різних аспектах, залежно від цільового призначення документа чи кола його застосування. Термін документ за "Юридичною енциклопедією" — це "матеріальна форма відображення, поширення, використання і зберігання інформації, яка надає їй юридичної сили" [12, с. 276]. За "Юридичним словником", "документ — це письмовий акт, який свідчить про наявність будь-якого факту, що має юридичні наслідки" [13, с. 215].

В адміністративному праві поняття "документ" уживається для характеристики функцій різних адміністративних органів, визначення змісту і форми актів управління, а також реєстрації актів громадянського стану.

У кримінальному праві документ виступає як предмет учинення конкретних злочинів (наприклад, втрата документів, що містять державну таємницю (ст. 68 КК України); підроблення документів, печаток, штампів і бланків, їх збут, використання (ст. 358 КК України); внесення службовою особою до офіційних документів завідомо неправдивих відомостей (ст. 366 КК України); викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження (ст. 357 КК України); постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови (ст. 375 КК України); невиконання судового рішення (ст. 382 КК України); незаконне виготовлення, підроблення, використання чи збут підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів (ст. 318 КК України).

У цивільному праві поняття "документа" пов'язане з урегулюванням різних видів цивільно-правових угод (договори, зобов'язання).

У трудовому праві з поняттям і видами документів пов'язане виникнення, припинення, здійснення трудових відносин: прийом на роботу, переведення, звільнення з роботи, трудовий стаж, відпустка, підвищення звання чи посади.

У криміналістиці документ має специфічне значення, оскільки тут документи виступають як об'єкти криміналістичного дослідження щодо встановлення способу та часу виготовлення документа, наявності змін, які були внесені до нього, відновлення первинного змісту та інших обставин. У криміналістиці увага приділяється змістовому аспекту документа, тобто саме яка інформація закладена у слова, знаки, символи, графічне зображення, його аутентичності та відповідності певним вимогам. Так, В.К. Лисиченко документом вважає письмовий акт або спеціально виготовлений предмет, який знаками природних мовних систем закріплює конкретні волевиявлення чи відомості функціонального характеру, практична значимість яких визначається нормами права [14].

Я.М. Мирський вважає, що, розглядаючи поняття "документ", не слід плутати теоретичний і процесуальний аспект, тому що в процесуальному значенні поняття "документ" набагато ширше, ніж у криміналістичному. Зокрема, фотознімок місця події, фонограма допиту, зліпок зі сліду за своєю процесуальною природою є документами. Але у криміналістиці всі ці носії не можуть розглядатися як документи, тому що техніка їх дослідження вивчається різними розділами криміналістики: фотознімки — судовою фотографією, зліпки — трасологією тощо. Криміналістичне дослідження, як правило, охоплює тільки письмові акти [15].

У кримінальному процесі документом вважають матеріальний носій інформації, в якому посадова особа чи громадянин зафіксували відомості про обставини, що мають значення для справи. Правильно вироблене поняття кримінально-процесуальних документів слугує запорукою наукового пізнання їх сутності і призначення в системі правозастосування.

Загальновідомо, що кримінально-процесуальні документи є засобом фіксації та засвідчення умов провадження і результатів окремих слідчих або судових дій, рішень органів дізнання, слідства, прокуратури, суду під час досудового слідства і судового розгляду кримінальних справ, а також оформлення прав і обов'язків учасників кримінального процесу. У кримінальному процесі документ може виступати як самостійний вид джерела доказу або як речовий доказ. Висновок експерта, протоколи слідчих і судових дій є джерелом доказів, оскільки в них підтверджуються обставини та факти, що мають значення для вирішення справи.

Проте загальне визначення поняття процесуального акта у кримінальному процесі дати занадто складно. Сьогодні у процесуалістів немає єдності стосовно розуміння таких суттєвих питань, як поняття "документ", "кримінально-процесуальний акт", "кримінально-процесуальний документ". А в кримінально-процесуальному законодавстві немає ні термінів "кримінально-процесуальний акт", "кримінально-процесуальний документ", "процесуальний акт", ні тим паче їх визначення. Кримінально-процесуальний кодекс України у ст. 32 дає визначення окремих кримінально-процесуальних актів, таких як протокол, постановова, вирок, ухвала, апеляція, касаційне подання та касаційна скарга.

Термін акт за "Енциклопедическим словарем" 1893 року — це зібрання всіх письмових документів, які належать до одного й того ж предмета, який має юридичне значення [16, с. 312-313]. У сучасній українській мові, в юридичній науці під "актом" розуміють як прояв людської діяльності (дія, подія), так і документ — словесне відображення цієї діяльності за допомогою писемного мовлення. За "Новим тлумачним словником української мови" слово *акт* має такі значення: 1. Окремий прояв якої-небудь діяльності; дія, подія, вчинок. 2. Писаний указ, грамота, постановова державного, суспільного значення. Офіційний документ, протокол. Запис про який-небудь факт [9, с. 31].

У літературі із загальної теорії права неоднозначно трактується поняття правового акта. Зокрема, розрізняють правовий акт як дію відповідного компетентного органу та як документ, у якому ця дія дістає закріплення. Так, С.С. Алексєєв вважає, що термін правовий акт є багатозначним і ним позначаються: а) дія (поведінка), як правило, правомірна; б) результат правомірної дії, тобто юридично значущий змістовний елемент правової системи (юридична норма, індивідуальний припис); в) юридичний документ, тобто зовнішнє словесно-документальне оформлення вираження волі, яке закріплює правомірну поведінку та її результат [17, с. 127].

В юридичній літературі, коли висвітлюють питання правових актів, найчастіше мають на увазі юридичні документи. Так, А.Ф. Черданцев акти слідства й дізнання, ухвали, вирoki, постанови судів відносить до юридичних документів, які містять рішення індивідуального характеру, мають владно-обов'язковий характер, спричиняють правові наслідки. До юридичних документів, які фіксують факти-докази, він відносить різного роду процесуальні документи як джерела доказів: протоколи, що складаються у процесі слідства й дізнання (огляду місця події, допиту, очної ставки, обшуку, виїмки документів, висновку експертизи), та в судових процесах (протоколи судових засідань) [18, с. 362]. Ці документи використовуються для обґрунтування і доказування фактів, які мають юридичне значення. Йдеться про фіксацію таких фактів, які самі собою не є юридичними, проте служать для доказування таких.

Поняття "кримінально-процесуальний акт", "процесуальний акт" у теорії радянського кримінального процесу трактувалося неоднозначно. У визначенні поняття помітні такі тенденції. В одних випадках під кримінально-процесуальними актами розуміли процесуальні документи, складені в результаті діяльності органів досудового слідства й суду (Д.С. Карєв, Ю.В. Манаєв); в інших — втілена в процесуальну форму дія учасника процесу, закріплена у відповідному документі (П.А. Лупинська, Н.Г. Муратова, М.С. Строгович, А.Б. Муравін); ще в інших — як процесуальні дії, так і процесуальні документи (А.Я. Дубинський, Л.М. Рєпкін, С.С. Тютєнєв).

Процесуальний акт, на думку М.І. Бажанова, є процесуальним документом, що виходить від державних органів, які ведуть кримінальний процес. Це документ, складений чи винесений у результаті діяльності цих органів у відповідній встановленій законом процесуальній формі та містить у собі певне рішення у справі (постанова, вирок, обвинувальний висновок) чи констатує хід і порядок слідчих і судових дій [19, с. 11]. Хоча, на нашу думку, визначення процесуального акта як процесуального документа, який виходить від державних органів, що ведуть кримінальний процес, є не зовсім доречним, тому що кримінальний процес як кримінально-процесуальна діяльність складається не лише з процесуальних дій і документів державних органів, проте також з процесуальних дій і документів інших учасників кримінального

процесу: обвинуваченого, захисника, цивільного позивача, цивільного відповідача та їхніх представників тощо.

В.С. Зеленецький дотримується думки, згідно з якою під процесуальним актом слід розуміти винесений або складений компетентним органом чи посадовою особою відповідно до кримінально-процесуального і матеріального закону, а також встановленими фактичними даними документ, який констатує факт, зміст і результати прийнятого рішення чи процесуальної дії, виконаної у зв'язку з провадженням про вчиненій або такий, що готується, злочин [20, с. 213].

В.Т. Томін під процесуальним документом розуміє документи, складені учасниками кримінального процесу у зв'язку з провадженням щодо конкретної кримінальної справи та в її рамках і спрямовані безпосередньо на досягнення мети кримінального процесу. Термін процесуальний документ він розуміє у вузькому та широкому значеннях. У вузькому значенні термін охоплює ті документи, що складаються під час розслідування, розгляду і вирішення кримінальної справи, яким за законом бути надано процесуальну форму (протокол, постановова, вирок, ухвала, подання, повістка та інші). У широкому — охоплюються всі документи, що складаються стосовно провадження кримінальної справи та в її рамках. У цьому значенні процесуальний документ включає в себе додаткові найрізноманітніші ділові та супровідні листи, повідомлення тощо, які мають значення для досягнення мети кримінального процесу, проте самі собою не викликають процесуальних наслідків [21, с. 3-4]. Слід зазначити, що такий підхід є продуктивним, проте формулювання поняття процесуального документа з використанням лише правових ознак є недостатнім.

Н.Г. Муратова кримінально-процесуальним актом вважає процесуальну дію прокурора, слідчого (начальника слідчого відділу) чи особи, яка проводить дізнання, спрямованих на здійснення завдань кримінального судочинства і провадиться з дотриманням установленої законом процесуальної форми під час попереднього (зараз — досудового — *прим. авт.*) слідства й дізнання, якій надано письмової форми процесуального документа [22, с. 100]. Слід погодитися з трактуванням кримінально-процесуального акта, запропонованим М.С. Строговичем, П.А. Лупинською, Н.Г. Муратвою. Таке тлумачення підкреслює єдність процесуальної дії та процесуального документа, подає їх співвіднесеність як сутності та явища, як змісту і форми; спрямовує учасників кримінально-процесуальної діяльності на необхідність дотримання вимог кримінального закону стосовно умов і порядку здійснення процесуальної дії, до умов і порядку оформлення процесуального документа.

В.Н. Шпілев кримінально-процесуальними актами вважає дії учасників процесу, яким надано зовнішньої процесуальної форми та які зафіксовано у процесуальних документах [23, с. 130].

Під кримінально-процесуальним документом В.М. Тertiшнік розуміє письмовий документ, складений на підставі кримінально-

процесуального закону уповноваженим на те суб'єктом у зв'язку зі здійсненням будь-яких процесуальних актів (виконанням процесуальних дій або прийняттям рішення), в якому засобами писемного мовлення зафіксовано інформацію про хід і результати діяльності учасників кримінального процесу. Процесуальний акт являє собою нерозривну єдність процесуальної дії чи рішення та його засвідчувальної частини — процесуального документа [24, с. 15].

О.Р. Михайленко вважає, що немає принципової різниці між поняттям "письмовий процесуальний акт" і "процесуальний документ". Автор не дає визначення ні "кримінально-процесуального акта", ні "процесуального документа". Він дає тільки визначення "кримінально-процесуального рішення", до якого належать постановова, вирок, ухвала, тому що саме в цих актах належить дати чіткі відповіді на правові питання: що конкретно встановлено та як діяти далі для досягнення поставленої мети. Під кримінально-процесуальним рішенням він розуміє "правовий акт особи, яка на законних підставах бере участь у кримінальному судочинстві (втільнений у процесуальну форму), закріплений, як правило, у певному процесуальному документі, спрямованому на виконання завдань кримінального судочинства, охорону прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб [25, с. 9].

У кримінальному процесі велика увага приділяється дослідженню процесуальних документів як джерел доказів. У статті 83 чинного Кримінально-процесуального кодексу України зазначено, що "документи є джерелом доказів, якщо в них викладені або засвідчені обставини, які мають значення для справи". В.О. Іщенко під документом як джерелом доказів у кримінально-процесуальному сенсі розуміє матеріальний об'єкт, який у зафіксованій формі надає відомості про події та факти, які мають кримінально-процесуальне значення і викладені за допомогою знаків, що читаються, та дозволяють однозначно відтворювати у вигляді зображень або усної мови, передавати і тлумачити думку людини, складений певною особою, установою, організацією; одержаний у встановленому порядку органами розслідування або судом і доданий до матеріалів кримінальної справи [26, с. 42].

На нашу думку, кримінально-процесуальним актом слід вважати документ, у якому відповідно до кримінально-процесуального закону засобами письмової мови зафіксована інформація, що безпосередньо відбиває хід і результати діяльності суб'єктів кримінального судочинства, містить правові висновки з питань, що виникли під час досудового розслідування і судового слідства, і має правове значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Швецова-Водка Г.М. Типология документа. — К., 1997.
2. Энциклопедический словарь. Издатели Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. — Т. X-A. — С.Пб., 1893.
3. Большая Советская Энциклопедия / Под ред. Б.А. Введенского. — 2-е изд. — М., 1978.

4. *Словник іншомовних слів* / Уклад.: Л.О. Пустовіт та ін. — К., 2000.
5. *Універсальний довідник-практикум з ділових паперів* / С.П. Бибик, І.Л. Михно, Л.О. Пустовіт, Г.М. Сютя. — К., 1997.
6. Arniz H / Documentacio a documento // Nachr / Docum. — 1954. — № 4.
7. *Комаров М.А.* Понятие и определение документа // Материалы 1-ого Всесоюз. симпозиума по документалистике. — Вильнюс, 1970.
8. *Актовые книги* Полтавского городского уряда XVII века / Ред. прим. В.Л. Модзолевского. — Чернигов, 1912—1914. — Вып. 1-3.
9. *Новий тлумачний словник української мови: У 4 т.* / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконіт, 1999.
10. *Толковый словарь* по основам информационной деятельности. — К., 1995.
11. *Яковлев Я.М.* Понятие и классификация документов в советском праве. — Душанбе, 1960.
12. *Юридична енциклопедія*. — К., 2000. — Т. 2.
13. *Юридичний словник* / За ред. Б.М. Бабія та ін. — К., 1974.
14. *Лисиченко В.К.* Юридическое понятие документа и его значение // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1972. — Вып. 9.
15. *Мирский Д.Я.* Систематизация судебно-технической экспертизы документов (технично-криміналістического дослідження) // Актуальные теоретические и общеметодические проблемы судебной экспертизы. — М.: ВНИИ-ИСЗ, 1975.
16. *Энциклопедический словарь*. — СПб., 1891.
17. *Алексеев С.С.* Общая теория права. — М., 1982. — Т. 2.
18. *Черданцев А.Ф.* Теория государства и права. — М., 1999.
19. *Процессуальные акты* предварительного следствия. — Волгоград, 1972.
20. *Зеленецкий В.С.* Возбуждение уголовного дела. — Харьков, 1998.
21. *Томин В.Т., Якупов Р.Х., Дунин В.А.* Процессуальные документы, сроки и судебные издержки в уголовном судопроизводстве. — Омск, 1973.
22. *Муратова Н.Г.* Процессуальные акты органов предварительного расследования. — Изд-во Казанского ун-та, 1989.
23. *Шпилев В.Н.* Содержание и формы уголовного судопроизводства. — Минск, 1974.
24. *Тертишник В.М.* Уголовный процесс. — Харьков, 1997.
25. *Михайленко О.Р.* Складання процесуальних актів у кримінальних справах. — К., 2000.
26. *Іщенко В.* Поняття документа як джерела доказів у кримінальному судочинстві // Право України. — 1997. — № 2.

